

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 342.4

Олександра Беліченко

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»,
аспірант кафедри історії держави і права

АСПЕКТИ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА В ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ПОГЛЯДАХ С. Ю. ДЕСНИЦЬКОГО

© Беліченко О., 2018

Розглянуто внесок С. Ю. Десницького в дослідження та розроблення аспектів реформування державно-політичного устрою та судової системи в другій половині XVIII ст., а також про місце та принципи процесуального права у функціонуванні державно-правового механізму.

Ключові слова: законодавча влада; виконавча влада; судова влада; конституційна монархія; принципи судового процесу.

Александра Беліченко

АСПЕКТЫ ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ПРАВА С ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫХ ТОЧЕК ЗРЕНИЯ С. Ю. ДЕСНИЦКОГО

В статье рассматривается вклад С. Ю. Десницкого в исследования и разработку аспектов реформирования государственно-политического устройства и судебной системы во второй половине XVIII в., а также о месте и принципах процессуального права в функционировании государственно-правового механизма.

Ключевые слова: законодательная власть; исполнительная власть; судебная власть; конституционная монархия; принципы судебного процесса.

Olexandra Belichenko

Institute of Jurisprudence and Psychology,
Lviv Polytechnic National University,
Department of History of State and Law

ASPECTS OF PROCEDURAL LAW IN POLITICAL AND LEGAL VIEWS OF S. DESNYTSKYI

The paper presents the contributions of S. Desnytskyi to the research and development of the aspects of reforming the state political system and judiciary in the second half of the XVIII century and the place and principles of procedural law in functioning of the state legal mechanism.

Key words: legislature; executive power; judiciary; constitutional monarchy; principles of trial.

Постановка проблеми. Важливим є питання оптимізації державного управління, впорядкування та вдосконалення законодавства, все це сьогодні потребує не тільки політичної волі, а й ґрунтовної теоретичної розробки та комплексних реформ, зазначені проблеми вітчизняної спільноти були предметом уваги мислителів і вчених упродовж багатоголікового періоду встановлення та розвитку державно-правових інституцій.

Вітчизняне процесуальне право пройшло тривалий історичний шлях перш ніж сформуватися як сучасна галузь права. Яке на початковому етапі свого формування зазнало низки значних метаморфоз її особливе значення в цьому відігравали не тільки суспільно-політичні чинники, але й вчення низки українських та іноземних вчених-юристів, серед яких визначне місце займає С. Ю. Десницький.

Аналіз дослідження проблеми. Життєвий шлях, теоретична спадщина та реформаторські ідеї С. Десницького завжди викликали інтерес для дослідників різних наукових галузей. Тривалий період аспекти про процесуальне право як складову наукової концепції С. Десницького розглядали побіжно під загальним гаслом ідеології просвітництва та ліберально-буржуазної науки.

У сучасних вітчизняних публікаціях представлення С. Десницького як вченого класичного напряму здійснено в наукових напрацюваннях В. І. Тимошенко, яка розкриває основні моменти проблематики прав і свобод людини, що їх здійснив вчений, та О. А. Банчука, в статті якого висвітлено значущість наукових поглядів С. Десницького на публічне та приватне право.

У працях зарубіжних вчених у більшості публікацій акцентували увагу на ролі вченого в процесі остаточного оформлення російської теоретичної юриспруденції як самостійної науки та навчальної дисципліни (С. А. Єгоров, П. Н. Берков, М. Н. Марченко та ін.).

Проте передові ідеї С. Десницького щодо реформування процесуального права аналізують частково, що й потребують комплексного та ґрунтового наукового дослідження аспектів процесуального права в політико-правових поглядах вченого.

Метою статті є представлення вчення С. Десницького про процесуальне право в розробленні концепції суспільно-політичних основ державних органів влади та правової системи. Досягнення визначеної мети передбачає здійснення історико-теоретичного аналізу базових положень наукової концепції С. Десницького, а саме: розроблення теорії права як основи законодавства, характеристика проектів політичної та правової реформ, оцінка їх ролі в процесах модернізації суспільства та значення для подальшого вчення про державу і право, аналіз особливостей вчень С. Ю. Десницького про процесуальне право в контексті поглядів на державно-правову систему другої половини вісімнадцятого століття.

Виклад основного матеріалу. За своєю суттю теоретичні погляди С. Десницького, до аналізу еволюції суспільно-правових відносин, сформувалися на основі методологічних підходів Дж. Локка, що були популярними в англійських і шотландських університетах протягом XVIII ст. Дж. Локк у концепції природного права передбачав пояснення суспільних явищ на основі принципу причинності та об'єктивної обумовленості. Також роки навчання в університеті дали можливість майбутньому вченому отримати знання та ознайомитися з політико-правовими ідеями просвітництва, що пізніше визначально вплинули на формування його наукового світогляду та громадянської позиції. Зокрема С. Десницький виявив фундаментальні знання та зрілу наукову позицію щодо критичного ставлення до теорії природного права Пуффендорфа, який відстоював кріпосне право та абсолютизм. Також, виступаючи проти вказаної концепції, він негативно ставився до схоластичних ідей епохи Просвітництва, котрі використовували для оправдання наявних феодальних порядків [1, с. 159].

Особливе місце у поглядах вченого займають права людини. Він добивається проголошення «натуральних» прав людини, що має антифеодальну спрямованість та паралельне відстоювання буржуазних принципів, котрі відповідали інтересам розвитку капіталістичних відносин. Проте

водночас він вказував на небезпеку спотворення суспільної моралі під тиском «комерційного стану», що може призвести до правового нігілізму перед владою грошей, де не тільки правосуддя, а й сам державний механізм опиниться в руках олігархату. На превеликий жаль, це пророцтво мислителя збулося, адже сьогодні проблеми у боротьбі з корупцією існують не тільки у нас, а й в країнах старої західноєвропейської демократії [2, с. 124].

Сформувавши положення про невідчужувані права людини в умовах абсолютної монархії та панування кріпосного права, можна вважати його новаторські пропозиції революційною ідеєю, адже ідеї економічних прав людини, на відміну від громадянських прав, задекларованих Великою хартією вольностей (1215) і Біллем про права (1669), випередили тодішніх сучасників та отримали визнання в юриспруденції лише через сто років [3, с. 236].

Розкриваючи зміст натурального права дослідник визначав та ставив такі завдання, як виявлення причини походження держави і права, особливості їх історичної генези в різних народів, залежність розвитку держави від суспільно-економічного стану та аналіз характеру сімейно-шлюбних відносин.

С. Десницький є послідовним і переконаним прихильником конституційної монархії як найкращої форми правління з розподілом на законодавчу, виконавчу та судову гілки влади. Однією з основних рис такої форми владного правління є відповідність здійснення законотворчості, судити згідно з чинним законодавством та приводити в дію суд [4, с. 118].

Розглядаючи співвідношення різних гілок влади С. Десницький прагнув зробити своєрідний «синтез» теорії та практики вийти за рамки чистого права та зв'язати його з соціальним змістом і на основі цього дати поняття права як державного явища у контексті соціального та інших явищ. Вчений дотримується позицій щодо права як до одного із засобів для досягнення гармонії в державі та суспільстві.

С. Десницький пропонував власну модель законодавчої влади за його проектом вона повинна здійснюватися спільно з монархом та представницьким органом сенатом. Сам сенат повинен представляти інтереси як дворянства, так і буржуазії. Вибори в сенат здійснюються на підставі буржуазного принципу майнового цензу, за яким кандидатом у сенатори може стати будь-яка забезпечена особа, що зробила вагомий внесок у розвиток вітчизни. Важливо, що без представницького органу влада монарха не мала би повноважень щодо законодавчої діяльності. Проте в законотворчому процесі остаточне рішення повинен приймати монарх, без резолюції якого не могло прийнятися жодне рішення чи проект. Потрібно зазначити, що Десницький добре усвідомлював значення законодавчої влади для розвитку держави [5]. Згідно з проектом сенат наділявся законодавчими та судовими повноваженнями, але на його думку, головним завданням сенату є законотворча діяльність.

Таким чином, погляди С. Десницького щодо реформування державної влади є своєрідним планом державно-правових перетворень, спрямованих на обмеження влади самодержавства, поступовий перехід до конституційної монархії та забезпечення політичними правами різних соціальних станів.

Що стосується виконавчої влади, то автор у своєму проекті пропонував переважно наділити її поліцейськими функціями і, як законодавча влада, підпорядковуватися волі монарха, який міг би призначати воєвод. Виконавча влада у нього здійснюється монархом, що володіє правом вето, і вищими органами управління, колегіями, котрі мають подвійне підпорядкування: монархові та Сенату [6, с. 97].

Для належного управління державним механізмом С. Десницький вважав за необхідне сформувати інститут місцевого самоуправління шляхом затвердження так званої «цивільної влади», яка мала функціонувати в губернських центрах та в інших значущих адміністративно-територіальних одиницях.

С. Десницький визначає ще й так звану «наказательную владу», повноваженнями котрої наділені воєводи в губерніях та провінціях. Їх призначає безпосередньо монарх, але у своїй діяльності підзвітні губернському суду, який приймає скарги на дії воєвод і публічно їх розглядає [7, с. 129].

Прогресивне значення мали й пропозиції вченого щодо судової влади, яка у своїх положеннях мала конституційний характер. Особливо С. Десницький визначає це до повноваження та призначення судів. Губернські суди повинні були слідкувати за дотриманням законності, щоб не допустити свавілля, а за необхідності створити відділення для розгляду скарг. Нижча судова інстанція у

проекті визначається у вигляді всестанового судового органу при місцевій адміністративній владі. Новаторством вченого була пропозиція підпорядкування адміністрації судовому контролю.

У своїх прогресивних поглядах С. Десницький хотів докорінно змінити наявну судову систему та судочинство, із використанням прикладів зарубіжних вчень про організацію судової влади та позитивний досвід європейських країн із врахуванням вітчизняних особливостей. Оскільки у другій половині XVIII століття судова система Російської імперії характеризувалася свавіллям, а судочинство мало риси феодално-кріпосницької системи. Кримінальні справи були обтяжені бюрократичною тяганиною та розглядалися в умовах повної канцелярської таємниці. Участь у кримінальному процесі представників сторін не допускалося, а для отримання доказів широко застосовувалися катування [8, с. 348].

Десницький пропонував незалежну судову владу, яка повинна поширюватися на всю територію імперії, що давало би змогу швидшому проведенню кримінально-процесуальних дій та здійсненню судових розглядів і тим самим спрягло би зміцненню законності в країні. На відміну від законодавчої влади, яка за проектам мала концентруватися в одному місці, судова влада із постійних судів повинна розміщатися у восьми найважливіших містах. До складу суду на постійній основі повинні входити дванадцять професійних суддів, зокрема генерал-адвокат, чотири судді кримінальних та сім суддів для розгляду кримінально-процесуальних справ [9, с. 264].

У своїх поглядах на судову владу Десницький висунув низку принципів та положень, на яких вона повинна базуватися. Найважливішим принципом судочинства правознавець вважав принцип законності. На його думку, ні один злочин не повинен залишатися без покарання і ні одна особа, яка скоїла його, не може бути оправдана через незнання закону.

Щодо принципу незалежності та незмінності суддів, то Десницький добивався їх незалежності від всесильної аристократії та намагався їх обмежити від впливу адміністрації, щоб суддя, не зазнаючи жодного тиску та не боячись погроз, здійснював правосуддя та виносив судові рішення неупереджено, дотримуючись букви закону. На думку вченого, цей принцип можна забезпечити лише за незмінності суддів. Проте автор вважав, що нижча судова інстанція повинна функціонувати у вигляді всестанового судового органу при місцевій адміністративній владі, тим самим він заперечив принципу незалежності суду. Вирішувати у судовому процесі, щодо винності чи невинності підсудної особи і чи підлягає позитивному вирішенню позов можуть тільки присяжні засідателі [10, с. 137].

Визначаючи принцип гласності судового процесу С. Десницький вказує на його значущість як засіб виховання народу в дотриманні законності. Кримінальні та цивільні справи потрібно розглядати та вирішувати публічно в присутності сторонніх людей, а самі судові рішення, що приймаються з будь-якої конкретної справи, повинні опубліковуватися в пресі.

У часи діяльності С. Десницького судовий процес був письмовим, вчений навпаки, дотримувався принципу усності процесу та вважав, що свідки яких заслуховують на судді, так само, як і процесуальні сторони, повинні давати показання усно. Оскільки Російська імперія була багатонаціональною, а також у судових процесах часто використовувалися не всім зрозумілі латинські та французькі слова, то С. Десницький вважав, що судочинство повинно проходити рідною для народу мовою.

Через поспішне вивчення справи й можливість неправильного рішення у ній, С. Десницький відстоював принцип повного та всебічного вивчення справи та встановлення істини, Проголошував право обвинуваченого на захист, вважав за необхідне ввести інститут адвокатури, а судовий процес повинен проходити з дебатами сторін за обов'язкової участі адвоката. Він пояснював, що інститут адвокатури необхідний для справедливого ведення справ і такий судовий процес повинен забезпечувати законність судового рішення [11, с. 124]. Вчений висував принцип свідчень та доказів, у якому виступав за вільну оцінку доказів суддями та проти теорії формальних доказів.

С. Десницький також висував ідею прискореного процедурного розгляду цивільних справ і вважав, що необхідним об'єднувати окремі позови в одному процесі. Для розгляду малозначущих справ виступав за створення державно-правового інституту мирових суддів.

Отже, за задумом С. Десницького, організація судової влади та здійснення правосуддя повинне відбуватися на принципах характерним для сучасної демократії, що дістали в проекті реформатора не лише належне обґрунтування, а й спосіб практичного втілення. На жаль, більшість положень

реалізовано частково лише через сто років під час проведення судової реформи 1864 року. Відповідно до тодішньої стабільної практики в західноєвропейських країнах, вітчизняне судочинство повинно здійснюватися на засадах рівності всіх перед законом, відокремлення суду від адміністративної влади та введення суду присяжних. На той час демократизація судової системи відкривала можливості для еволюційного розвитку державно-політичної системи та формування громадянського суспільства, зрозуміло, що такі пропозиції С. Десницького випереджали свій час [12, с. 34].

С. Ю. Десницький у доповіді на публічному зібранні Московського університету «Слово о прямом и ближайшем способе к научению юриспруденции» визначив, що вчення про поліцію або благоустрій громадянський є однією з чотирьох головних частин «юриспруденції натуральної». Тут, на думку українського просвітника, має бути зосереджене все, що «принадлежит до благоустройства и благосостояния, удобного содержания и безопасности обывателей». Зокрема, це – питання управління зовнішніми зносинами, армією, мануфактурним виробництвом, комерцією, банківськими і фінансовими справами, пошук засобів для вдосконалення землеробства, утримання наук і мистецтв, раціональне ведення бюджетної і податкової політики. Просвітник надав свої пропозиції щодо організації виконавчої влади в Росії. Відтоді виразно намітилися два підходи до поліцейського права. Його можна розглядати як юридичний засіб захисту абсолютизму і, навпаки, як засіб обмеження свавілля і деспотизму.

Десницький вважав, що джерелом процесуального права та судочинства є природне право, система римських законів та вітчизняне законодавство. І основною умовою для майбутніх юристів є успішне вивчення джерел права в університеті [13, с. 117].

Отже, пропозиції С. Десницького щодо державно-правових змін свідчать про еволюційність та далекоглядність його поглядів як вченого та політика. Заслуговує на увагу суворе визначеність компетенції та повноважень усіх рівнів та гілок влади, у практиці державного управління необхідність суворого дотримання норм права. Вчений першим у вітчизняній науці аргументував принцип поділу гілок влади, за якої одна гілка влади не повинна втручатися в діяльність іншої. Цікаво, що цей принцип був задекларований у «Конституції...» П. Орлика, а сьогодні він успішно реалізовується в державно-політичній системі США «принцип стримувань та противаг» трьох гілок влади. Це свідчить не лише про вітчизняний пріоритет у розвитку прогресивних ідей мислителя в галузі державно-політичних інститутів і правової системи, а й спадкоємність теоретико-інтелектуальних традицій, що їх покладено в основу реформування державно-управлінської та політико-правової систем [14, с. 89].

Висновки. Теоретична спадщина та реформаторські ідеї С. Десницького щодо державно-управлінських та політико-правових перетворень залишаються актуальними для інституційних перетворень вітчизняної правової системи. Варто виокремити сформульовані та аргументовані вченим фундаментальні положення про реорганізацію судової системи загалом та процесуального права зокрема, послідовне використання на практиці яких сприятиме успішності правових реформ та прогресивним перетворенням суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Берков П. Н. *Основные вопросы изучения русского просвительства. Проблемы русского просвещения в литературе XVIII века.* М.; Л., 2012. 162 с. 2. Десницький С. Е. *Представление о учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в Российской империи. Юридические произведения прогрессивных русских мыслителей. Вторая половина XVIII века / под общ. ред. С. А. Покровского.* М.: Государственное издательство юридической литературы. С. 99–142. 3. Семевский М. И. *Очерки и рассказы из русской истории XVIII века.* М.: Слово и дело: Моск. кадр. центр, 2013. 263 с. 4. Егоров С. А. *История отечественного государства и права. IX первая половина XIX века. Опыт проблемного изложения.* Ярославль: Изд-во Ярослав. гос. ун-та, 2010. 264 с. 5. *Антологія української юридичної думки: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.; упоряд.: Ю. І. Римаренко, В. Б. Авер'янов, І. Б. Усенко; відп. редактори Ю. І. Римаренко, В. Б. Авер'янов.* К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2003. Т. 5: *Поліцейське та адміністра-*

тивне право. 600 с. 6. Анисимов Е.В. *Россия в середине XVIII в.: Борьба за наследие Петра*. М.: Мысль, 2013. 263 с. 7. Десницький С. Е. *Слово о прямом и ближайшем способе к научению юриспруденции Юридические произведения прогрессивных русских мыслителей. Вторая половина XVIII века / под. общ. ред. С. А. Покровского*. М.: Государственное издательство юридической литературы. 170 с. 8. Марченко М. Н. *История политических и правовых учений: Учебник*. Издательство: Инфра–М, Норма. 2014. 424 с. 9. Рыженко Л. И. *Вторая половина XVIII века: Монография*. Омск: СибАДИ, 2012. 397 с. 10. Лазарев В. М. *История государственно-правовых учений: учебник*. М.: Спарк, 2012. 274 с. 11. Рубаник С. А. *История политических и правовых учений. Академический курс: учебник для вузов*. М.: Издательство Юрайт, 2014. 477 с. 12. Тимошенко В. І. *Права і свободи людини у вітчизняній політико-правовій думці епохи Відродження і Просвітництва*. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2010. № 2. С. 32–40. 13. Банчук О. А. *Публічне і приватне право: історія українських вчень та сучасність*. К.: Конус-Ю, 2008. 184 с. 14. Небрят В. В. *Економіко-правова концепція та реформаторські ідеї Семена Десницького*. Економічна теорія. 2013. № 1. С. 86–97.

REFERENCES

1. Berkov P. N. *Osnovnye voprosy yzucheniya ruskogo prosvitytelstva. Problemy ruskogo prosveshcheniya v lyterature XVIII veka*. [Basic issues of studying Russian Enlightenment. Problems of Russian enlightenment in the literature of the XVIII century]. М.; L., 2012. 162 p. 2. Desnytskyi S. E. *Predstavlenye o uchrezhdenyy zakonodatelnoi, sudytelnoiy nakazatelnoi vlasty v Rossyiskoi ymperyy. Yurydycheskye proyzvedeniya prohressyvnykh ruskykh mislytelei. Vtoraia polovyna XVIII veka* [The idea of the establishment of legislative, judicial and punitive power in the Russian Empire. Legal works of progressive russkikh mislitley. Second half of the 18th century]. М.: Hosudarstvennoe yzdatelstvo yurydycheskoi lyteratury. pp. 99–142. 3. Semevskiy M. Y. *Ocherky u rasskazy yz russkoi ystoriyy XVIII veka*. [Essays and stories from the Russian history of the XVIII century]. М.: Slovo y delo: Mosk. kadr, tsentr, 2013. 263 p. 4. Ehorov S. A. *Ystoriya otechestvennoho hosudarstva y prava. IX pervaia polovyna XIX veka. Opyt problemnoho yzlozheniya*. [History of domestic state and law. IX first half of the XIX century. Experience of problem statement]. Yaroslavl: Yzd-vo Yaroslav, hos. un-ta, 2010. 264 p. 5. *Antolohiia ukrainskoi yurydychnoi dumky: v 6 t.* [Anthology of Ukrainian legal thought: 6 tons]. redkol.: Yu. S. Shemshuchenko (holova) ta in.; uporiad.: Yu. I. Rymarenko, V. B. Averianov, I. B. Usenko; vidp. redaktory Yu. I. Rymarenko, V. B. Averianov. К.: Vydavnychi Dim «Iurydychna knyha», 2003. T. 5: Politseiske ta administratyvne pravo. 600 p. 6. Anysymov E. V. *Rossyia v seredyne XVIII v.: Borba za nasledye Petra*. [Russia in the middle of the XVIII century: The struggle for the legacy of Peter]. М.: Мысл, 2013. 263 p. 7. Desnytskyi S. E. *Slovo o priamom y blyzhaishem sposobe k nauchenyiu iurysprudentsyy. Yurydycheskye proyzvedeniya prohressyvnykh ruskykh myslytelei. Vtoraia polovyna XVIII veka*. [A word about the direct and the nearest way to the teaching of uressprudence Legal works of progressive Russian thinkers. Second half of the 18th century]. М.: Hosudarstvennoe yzdatelstvo yurydycheskoi lyteratury. 170 p. 8. Marchenko M. N. *Ystoriya polytycheskykh y pravovykh uchenyi: Uchebnyk*. [History of Political and Legal Studies: A Textbook]. Yzdatelstvo: Ynfra M, Norma. 2014. 424 p. 9. Ryzhenko L.Y. *Vtoraia polovyna XVIII veka: Monohrafiya*. [The second half of the XVIII century: Monograph]. Омск: SybADY, 2012. 397 p. 10. Lazarev V. M. *Ystoriya hosudarstvenno-pravovykh uchenyi: uchebnyk*. [History of state-legal doctrines: a textbook]. М.: Spark, 2012. 274 p. 11. Rubanyk S. A. *Ystoriya polytycheskykh y pravovykh uchenyi. Akademicheskyy kurs: uchebnyk dlia vuzov*. [History of political and legal doctrines. Academic course: textbook for high schools] М.: Yzdatelstvo Yurait, 2014. 477 p. 12. Tymoshenko V. I. *Prava i svobody liudyny u vitchyznianiі polityko-pravovii dumtsi epokhy Vidrodzhennia i Prosvitnytstva*. [Human rights and freedoms in the national political and legal thought of the Renaissance and Enlightenment]. Biuletен Ministerstva yustytzii Ukrainy. 2010. No. 2. pp. 32–40. 13. Banchuk O. A. *Publichne i pryvatne pravo: istoriia ukrainskykh vchen ta suchasnist*. [Public and private law: the history of Ukrainian doctrines and the present]. К.: Konus-Yu, 2008. 184 p. 14. Nebrat V. V. *Ekonomiko-pravova kontseptsiiia ta reformatorski ideі Semena Desnytskoho. Ekonomichna teoriia*. [The economic-legal concept and the reform ideas Semen Desnitsky]. 2013. No. 1. pp. 86–97.

Дата надходження: 25.04.2018 р.